

"Här sitter Lasse i stocken för att han har kastat papper." Bild från Hackspettens loggbok, Eslövs scoutkårs arkiv, vol. D3:2, Skånes arkivförbund. Fotograf: okänd.

”Här sitter Lasse i stocken”

Om fotografier och historisk förändring

BJÖRN LUNDBERG*

Lunds universitet

Vad kan ett enskilt fotografi egentligen säga oss? Vilken typ av empiri kan vi utvinna ur en enskild bild?

I en loggbok som en scoutpatrull förde vid det stora pojkscoutlägret Åvatyr sommaren 1950 finns ett litet fotografi på en pojke. I händerna har han ett glas vatten och en bit knäckebröd, fötterna är fastsurrade mellan två stockar. Pojken ler och blickar mot sidan. Fotografen har stått med solen i ryggen och den långa skuggan till vänster i bild, från vad som gissningsvis är en stående person, antyder att det är morgon eller kväll, medan den halvnakne pojkens klädsel ger vid handen att det råder sommarvärme. I bakgrunden skymtar vita tält utspridda över en äng och en vuxen scoutledare, som med händerna bakom ryggen iakttar pojken i stocken. Bildtexten lyder: ”Här sitter Lasse i stocken för att han har kastat papper.”

Det finns något motsägelsefullt i fotografiet, i spänningen mellan lek och allvar, sommarnöje och bestraffning. Hur ska vi tolka motivet i ett nutida perspektiv? Som en bild av lekfullhet eller pennalism, eller kanske både och?

Närmare efterforskningar visade att fotografiet skildrade en scen som redan i samtiden vållade starka känslor. Därför får den också tjäna som utgångspunkt till denna essä om fotografier som källor till historisk kunskap.

Historia är en empirisk vetenskap. Det innebär att den kunskap vi producerar är erfarenhetsbaserad, men våra iakttagelser kommer sällan från direkt erfarna experiment utan baseras på källor. Detta grundlägg-

* Fil. dr i historia

gande förhållande innebär att erfarenheten på så vis är indirekt, åtminstone när vi studerar berättande källor. Källorna utgör grunden för våra kunskapsanspråk, men empirin existerar inte i rå form. Det är först när vi systematiserat, ordnat och bearbetat källornas information som vi kan nå erfarenhetsbaserad kunskap.¹ Detta gäller både texter och fotografier, men blir särskilt tydligt i det senare fallet.

När jag började mitt avhandlingsprojekt om friluftsliv och fostran i scoutrörelsen och Unga Örnar, vilket resulterade i avhandlingen *Naturliga medborgare*, var jag fast besluten att låta friluftslivets praktik bilda utgångspunkt för min studie.² Historisk forskning om barn- och ungdomsrörelser i allmänhet, och scoutrörelsen i synnerhet, hade enligt min mening fokuserat alltför ensidigt på vad fostran syftade till, men inte i tillräcklig utsträckning studerat hur sådana mål skulle förverkligas. Utan att underkänna värdet av tidigare forskning uppfattade jag ett glapp mellan teori och praktik. Varför sågs exempelvis friluftsliv som en så viktig metod för att förmedla fosterlandskärlek, lydnad eller plikt känsla?

Jag var övertygad om att svaret kunde säga något fundamentalt inte bara om friluftslivets historia utan också om synen på barns medborgarskap under 1900-talet. Arbetet inspirerades av Bodil Formarks avhandling om den svenska flickscoutrörelsen, och några internationella studier som hade visat att organisationernas platser och praktiker kunde ge värdefulla insikter om den verksamhet som bedrevs.³ I detta arbete önskade jag komma nära en levd praktik genom att studera material som producerats av eller med barnen själva, till exempel loggböcker, brev och lägerrapporter – men också fotografier och filmer.

Det lät säkert bra, men snart blottades ett problem i förhållandet mellan det material jag önskade undersöka och de frågor jag ville besvara. För det första noterade jag på ett tidigt stadium att texter och fotografier som speglade friluftslivets praktiserade erfarenhet följde ungefär samma dramaturgi och narrativ som de idéer om friluftsliv som beskrevs

1. Distinktionen mellan rå information och tillagad (*cooked*) kunskap kommer från Peter Burke, *What is the History of Knowledge?* (Cambridge 2016).

2. Björn Lundberg, *Naturliga medborgare: Friluftsliv och medborgarfostran i scoutrörelsen och Unga Örnar 1925–1960* (Lund 2018).

3. Bodil Formark, *Den välsituerade flickan: Om den svenska flickscoutrörelsens historia 1910–1940* (Lund 2010); Susan A. Miller, *Growing Girls: The Natural Origins of Girls' Organizations in America* (New Brunswick, N.J. 2007); Leslie Paris, *Children's Nature: The Rise of the American Summer Camp* (New York 2008).

i organisationernas handböcker. *Idén om friluftsliv* påverkade inte bara det praktiserade friluftslivet, utan också hur det återberättades. Detta märktes även bland fotografierna. Den som stod bakom kameran valde motiv och därtill beslöt ledare vilka bilder som skulle arkiveras eller publiceras. Sådana beslut fattades med hänsyn till föreställningar om hur friluftsliv borde bedrivas. Alla som någonsin sovit i tält vet förstås att friluftsliv långt ifrån alltid är idealiskt. Men regn, blöta skor och hemlängtan beskrevs i scoutlitteraturen i regel som små avvikelser eller hinder att övervinna, i linje med den gamla scoutlagens formulering om att ”En scout tager alla svårigheter med glatt humör.”

Det skulle bli svårt, för att inte säga omöjligt, att komma åt friluftslivet bortom den idealiserade bilden, helt enkelt därför att idealen var en integrerad del av verksamheten. Lyckligtvis var inte undersökningens problemformulering beroende av att nå friluftslivet i oförfalskad form. I undersökningens blickfång stod hur organisationerna motiverade friluftsliv som metod för medborgarfostran – och detta kunde undersökas även genom att studera den normerade praktiken. I avhandlingen valde jag därför, med en webersk formulering, att tala om friluftslivets idealpraktik.

Detta var på sätt och vis en reträtt från min förhoppning om att inrikta studien på visuellt källmaterial, men innebar inte att jag helt gav upp tanken på att studera fotografier. Exempelvis studerade jag kartor, affischer och teckningar över läger för att se hur det ideala lägerlivet framställdes rumsligt. Dessutom analyserade jag fotografier. Fotografiet på Lasse, som sitter i stocken, får illustrera hur dessa fotografier kunde bidra med kunskap – men också att fotografierna måste studeras i relation till andra materialtyper för att bli meningsfulla.

Sommaren 1950 samlades nästan 10 000 pojkscouter för att delta i Ävatylälgret. Likt andra läger av detta slag tilldrog sig arrangemanget viss medial uppmärksamhet och alla de större svenska dagstidningarna rapporterade från invigningen, där scoutchefen Lennart Bernadotte hälsade välkommen på fyra språk.⁴

Den här gången skulle emellertid inte medierapporteringen ta den riktning som förbundet hade förutspått. Det började till synes oskyldigt, med en tidningsnotis om att ”en liten krabat som kastat papper omkring

4. *Dagens Nyheter* 24 juli 1950 s. 20.

sig litet vårdslöst” hade fått ”sitt straff offentligen: en liter kallt vatten i vardera byxbenet”.⁵ Tonfallet i notisen var jovialt, men *Expressen* tog upp händelsen på ledarplats och såg inte alls det roliga. Detta var, enligt tidningen, ”snudd på pennalism” och visade att ”moderna och vettiga synpunkter på uppfostran har svårt att slå igenom i den rörelsen”.⁶

Flera tidningar rapporterade sedan om problemen på Åvatyrlägre, och saken blev inte bättre när *Dagens Nyheter* rapporterade att en pojke som smitit från disken hade placerats i en skamstock som straff. *Expressen* följde upp med ett nytt fördömande av de ”inhumana straffmetoderna”.⁷

Hela händelsen illustrerar den existentiella krisstämning som pojkscoutrörelsen upplevde efter 1945. Sveriges Scoutförbund sökte vid denna tid delvis nya former för sin verksamhet, och till en del också nya ideal, inte minst kring barnuppfostran och ungdomars ställning i samhället. Åvatyrlägre visade att scoutrörelsen, med dess aura av traditionalism, riskerade att hamna i skottgluggen.

Under andra världskriget hade scoutrörelsen vunnit erkännande som en pålitlig kraft i beredskapsarbete och civilförsvarsfrågor, där tusentals pojkar och flickor deltog i jordbruksläger, gjort insatser för det civila luftskyddet eller samlat in järnskrot och tomflaskor i Ungdomens rikstävling. Efter krigsslutet kom rörelsens honnörsord lydnad, pliktuppfyllelse och fosterlandskärlek emellertid att rimma illa med den demokratiska, anti-auktoritära fostran som fick allt större genomslag, inte minst i efterkrigstidens utbildningsväsen.⁸ Scouting förknippades bland allt fler med ett förlegat, auktoritärt medborgarideal. Fostran i demokrati blev så småningom en hörnsten även inom pojkscoutrörelsen, men rörelsen sökte sin egen väg i detta. Ett sätt blev att förena scoutmetodens patrullsystem, som ursprungligen utformats för att spegla pojkars förment naturliga sätt att organisera sig i gäng under en ledare (i scoutings fall: patrulledaren), med idéer om kamratfostran.

Men idén om kamratfostran saknade heller inte avigsidor. De så kallade skämtstraffen, som Joakim Landahl uppmärksammat i sin undersökning av Norra Latins sommarhem för pojkar, kunde också vålla pro-

5. *Dagens Nyheter* 25 juli 1950 s. 4

6. *Expressen* 25 juli 1950 s. 2.

7. *Expressen* 26 juli 1950 s. 2

8. Gunnar Richardson, *Drömmen om en ny skola: Idéer och realiteter i svensk skolpolitik 1945–1950* (Stockholm 1983); Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm 2008).

blem.⁹ Som *Expressens* ledarsida påpekade i anslutning till Åvatyrlägret fanns det en inneboende motsättning: Om de fungerade som underhållning avskräckte de knappast någon från att bryta mot reglerna, och om de vållade skam eller förnedring var de knappast roliga.¹⁰

Vad scouterna själva tyckte om skämtstraffen och skamstocken var däremot svårt att veta. Så är det vanligtvis med barns erfarenheter i historiska arkiv. Inte heller skulle det gå att ge ett representativt svar för de tusentals barn som var där. Några tyckte säkert att det var ett roligt tilltag, andra kanske led eller skämdes i tysthet.

En av få källor som faktiskt skildrade händelserna i scouternas perspektiv var Hackspettens loggbok.¹¹ Att scoutpatruller skrev loggböcker var ganska vanligt, men graden av aktivitet varierade. Hackspettens skildring av Åvatyrlägret 1950 var ovanligt detaljerad och innehöll redogörelser för varje enskild dag på lägret, samt fotografier, vilket också var ovanligt. Bilden på den leende pojken i skamstocken ger en liten, om än inte fullständig, inblick i hur medlemmarna i Hackspetten uppfattade situationen, eller åtminstone vilken bild de ville förmedla.

Den kamratfostran som scouterna införlivade i sin samhällssimulering kan ses som ett spänningsfält mellan bemyndigande och infantilisering.¹² Detsamma gäller den syn på barn och barnuppföstran som började få fäste i Sverige vid denna tid, och som å ena sidan betonade barns autonomi och kompetens, å andra sidan såg ett allt större behov att övervaka och reglera barns sociala samspel för att undvika kränkningar och mobbning – det senare för övrigt ett begrepp som etableras i Sverige under 1960-talet.¹³ Just detta spänningsfält speglas också i fotografiet av den leende pojken i skamstocken. Hur vi än väljer att tolka bilden är den en påminnelse om att både fotograf och betraktare bidrar till tolkningen av densamma. I detta fall rör det sig dessutom om ett motiv som uppenbarligen var under omtolkning i samtiden, och därmed kontroversiellt.

Till saken hör att detta inte var första gången skamstocken användes på ett av Sveriges Scoutförbunds storläger. Fyra år tidigare hade stocken

9. Joakim Landahl, *Stad på låtsas: Samhällssimulering och disciplinering vid Norra Latins sommarhem 1938–1965* (Göteborg 2013).

10. *Expressen* 27 juli 1950 s. 2.

11. Hackspettens loggbok finns i Eslövs scoutkårs arkiv, vol. D3:2, Skånes arkivförbund. Referenskod i NAD: SE/Mo67/SAF 811-1/D 3/2.

12. Landahl (2013) s. 344–345.

13. Anna Larsson, ”Mobbningsfrågan i förändring: Efterkrigstidens synsätt på skolbarns kamratrelationer”, *Historisk tidskrift* 130:2 (2010) s. 241–264.

funnits på plats vid förbundslägret Gränsö i Västervik. Om detta vittnar just ett annat fotografi, publicerat i ett bildsvap från lägret i årsskriften *Svenskt scoutliv*, med en leende pojke i stocken.¹⁴ När ledningen för Åvartyrlägret 1950 förklarade att straffet med skamstocken varit ett överilat undantag förefaller det ha varit en sanning med modifikation. Snarare var det exempel på en form av lägerkultur som etablerats inom rörelsen och som i omvärldens ögon uppfattades som alltmer problematisk. I detta fall tycks förändringen ha skett mycket snabbt, då det som 1946 uppfattades som så oproblematiskt att det förärades ett fotografi i en publikation som vände sig till scoutrörelsens beskyddare några år senare väckte en debatt i landets ledande dagstidningar om barnuppfostran och pennialism.

Det här illustrerar både fotografiers tillkortakommanden och styrka som källmaterial. Den empiri vi kan abstrahera ur fotografiet är mångbottnad. Fysiska detaljer som klädsel eller placering av tält kan bilden förmedla på egen hand. Men för att kunna omvandla motivets mer mångbottnade eller motsägelsefulla uttryck i något som liknar historisk kunskap är vi beroende av kontext. Som källor i en historisk studie av scoutrörelsens lägerkultur säger dessa två fotografier oss något om en föränderlig syn på fostran och straff, men trots motivens närmast identiska karaktär säger de oss helt olika saker. Uppenbarligen tolkades bildernas motiv redan i samtiden också mycket olika beroende på betraktare. För att förstå denna motsägelsefullhet måste vi betrakta fotografierna i ljuset av den debatt kring scoutrörelsens idéinnehåll och metoder som pågick under decenniet efter andra världskrigets slut, och som knöt an till större frågor i samhället om barnuppfostran, autonomi och pennialism. Fotografierna av skamstocken illustrerar hur denna kontext ibland kan skifta mycket snabbt.

14. *Svenskt scoutliv 1947* (Stockholm 1947) s. 65.